

Profesoriaus Zigmo Žemaičio veiklos bruožai (1884.XI.8†1969.VI.24)

Henrikas JASIŪNAS (VU)

Zigmo Žemaičio šimtujų gimimo metinių proga Lietuvos matematikų draugijos valdybos pirmininkas ir tuometinis Vilniaus universiteto rektorius profesorius Jonas Kubilius rašė:

„Profesorius Zigmą Žemaitis – neneilinė asmenybė Lietuvos mokslo istorijoje. Nuo jo vardo neatsiejamas Lietuvos aukštosios mokyklos atgimimas, matematikos mokslo raida. Būdamas didelių ir įvairiapusių gabumų žmogus, jis visada ėjo ten, kur labiausiai reikėjo, atsisakydamas asmeninės garbės, nieiškodamas ramybės. Jo gyvenimas – visiškas pasišventimas gimtojo krašto švietimui, kultūrinimui.

Zigmą Žemaitis pradėjo savo veiklą kaip mokytojas. Jau tada išryškėjo ne tik pedagogo talentas, bet ir interesų platumas, neeiliniai organizatoriaus gabumai. Suvokdamas, kad kultūros ugdymas prasideda kaip tik nuo mokyklos, visą gyvenimą jai skyrė labai daug dėmesio: rūpinosi lietuviškais vadovėliais, tobulesnėmis programomis, kūrė matematikos terminus.

Profesorius ne tik dėjo pagrindus lietuviškajai matematikos mokyklai, bet ir stengėsi nutiesti tiltus į praeitį, parodyti, kad Lietuva turi senas mokslo tradicijas. Mokėdamas daug kalbų ir gerai pažindamas archyvus, jis surado vertingų duomenų Lietuvos mokslo istorijai. Jam rūpėjo visa, kas nors kiek galėjo būti naudinga Lietuvos krašto pažangai.

Ir galiausiai viskas sueina į vieną – į Universitetą kaip kultūrinio tautos gyvenimo pilnatvės simbolį. Penkiasdešimt metų jis atidavė Lietuvos Almae Matri. Jis buvo vienas Kauno universiteto kūrėjų, ilgametis Matematikos–gamtos fakulteto dekanas, Vilniaus universiteto rektorius.

Zigmo Žemaičio nuopelnus sunku pervertinti. Viena galima tvirtai pasakyti: be jo ir panašių į jį pasišventėlių ir mes šiandien negalėtume džiaugtis savo laimėjimais.“

Čia mes labai glaustai apžvelgsime Z. Žemaičio įvairiapusę veiklą.

Z. Žemaičio gabumai atsiskleidė gana anksti, mokantis Tverečiaus valsčiaus mokykloje. Jis padėjo mokytojui dirbti su dideliu būriu tuometinio kaimo vaikų. Brolio Liudviko globojamas, savarankiškai pasiruošė brandos atestato egzaminams ir išstojo į Novorosijsko (Odesos) universitetą studijuoti matematikos.

Z. Žemaitis Odesos universitete 1903–1909 m.

Atvykęs į Odesą, Z. Žemaitis rado gana gausią ir veiklią lietuvių bendruomenę. Šios bendruomenės branduolį sudarė lietuviai 1863–64 metų sukilimo dalyviai, išstremti į Sibirą ir vėliau amnestuoti. Į Odesą pateko caro valdžios išstremti knygnešiai. Pagrindinę bendruomenės dalį

sudarė darbininkai bei tarnaitės. Šviesuoliai rūpinosi tautiečių švietimu, kovojo su lenkinimo politika. Apie 1904 m. odesiečiai turėjo keletą šimtų lietuviškų knygų bibliotekėlę, platino lietuviškus laikraščius. 1905 m. buvo leista oficialiai veikti anksčiau slaptai Lietuvos šelpimo draugijai. 1906 m. buvo įsteigtas lietuvių „Rūtos“ susivienijimas. Šios organizacijos rengė vakarus, vaidinimus, kursus, globojo lietuvių mokyklą. Šitoje veikloje visa širdimi reikėsi studentas Z. Žemaitis. Bendradarbiavo pirmajame lietuvių dienraštyje „Vilniaus žinios“ ir „Lietuvos ūkininke“. Jis rašė kultūros, politikos, ekonomikos ir švietimo klausimais. Lankydamasis gimtajame Švenčionių krašte, padėjo jaunimui burtis tautiniam kultūros darbui ir priešintis lenkinimui, ypač per bažnyčia.

Vilniuje 1910–1915 m.

Su pagyrimu baigęs Odesos universitetą, bet nematydamas perspektyvos siekti mokslinės karjeros, Z. Žemaitis atvyko į Vilnių dėstyti matematikos mergaičių gimnazijoje. Tada jis jau buvo žinomas visuomenininkas. Veikiai išsijungė į 1907 m. J. Basanavičiaus suburtą Lietuvos mokslo draugiją. Z. Žemaitis buvo renkamas Draugijos valdybos nariu (1910–1915). Talkininkavo Lietuvos dailės draugijai. Z. Žemaičiui teko organizuoti parodas, rūpintis „Tautos namų“ statybos reikalais, globoti lietuviškas mokyklas.

Voroneže 1915–1918 m.

1915 m. prie Vilniaus artėjo vokiečių kariuomenė. Z. Žemaitis pasitraukė į Rusijos gilumą, nors J. Basanavičius, A. Smetona ir kiti ragino inteligentus pasilikti Lietuvoje ir dirbti jos labui.

Lietuvių centro komitetas karo pabėgėliams remti, kuriam vadovavo Dūmos deputatas Martynas Yčas, nutarė į Rusijos gilumą evakuotiems lietuviams Voroneže steigti berniukų ir mergaičių gimnazijas. M. Yčui pavyko gauti Rusijos švietimo ministro grafo P.N. Ignatjevo sutikimą. Caraitės Tatjanos komitetas, kuriam pirmininkavo A.B. Neidgardas, skyrė lėšas M. Yčo gimnazijų mokiniams, mokytojams ir bendrabučiams išlaikyti. M. Yčas mokytojauti pakvietė Pr. Mašiota, J. Jablonski, J. Balčikonį, K. Šakenį, Z. Žemaitį, M. Šikšni, J. Damijonaitį, J. Vokietaitį ir kitus lietuvių inteligentus, išsibarsčiusius po Rusijos platybes. Z. Žemaitį M. Yčas numatė skirti berniukų gimnazijos inspektoriumi, bet šis griežtai atsisakė eiti šias pareigas dėl menko patyrimo administracijos darbe. Berniukų gimnazijos direktoriumi buvo paskirtas buvusios Vilkaviškio gimnazijos direktorius Slaščevskis. Slaščevskiui nepatiko J. Jablonskio, Z. Žemaičio ir kai kurių rusų mokytojų veikla, todėl jis pareikalavo, kad M. Yčas juos iškeltų. M. Yčui nesutikus, Slaščevskis atsistatydino. M. Yčo gimnazijos direktoriumi buvo išrinktas Pr. Mašiotas.

Be gimnazijų, į Voronežą iš Vilniaus atsikėlė „Saulės“ mokytojų kursai. Veikė pedagogikos, buhalterijos, dvi dviklasės pradinės mokyklos, vaikų prieglauda. Lietuvos draugijos bendrabučiuose gyveno beveik 900 moksleivių, kurių tik maža dalelė buvo nelietuviai.

Voroneže Z. Žemaitis reikėsi įvairiose lietuvių bendruomenės gyvenimo srityse. J. Jablonskio vadovaujami, Z. Žemaitis, Pr. Mašiotas, M. Šikšnys ėmėsi tvarkyti lietuviškus matematikos

terminus. „Santaros“ laikraštyje Z. Žemaitis 1917 m. paskelbė straipsnį „Dėl aritmetikos terminologijos“. Tame pačiame laikraščio numeryje gvildeno pabėgėlių grįžimo į Lietuvą problemas.

1917.XI.29–XII.2 Voroneže įvairių partijų ir karių atstovai sudarė Lietuvių Vyriausiąją Tarybą Rusijoje. Į ją įėjo Pr. Mašiotas, M. Yčas, J. Jablonskis, M. Šlezevičius, St. Šilingas ir kiti; kandidatais buvo išrinkti J. Vokietaitis ir Z. Žemaitis. Ši taryba priėmė rezoliuciją, kurioje reikalavo iš visų tautų pripažinti Lietuvą laisva, nepriklausoma valstybe. Tarybos veikla nepatiko bolševikų įsteigtam Lietuvių reikalų komisariatui, ir dėl to 1918.III.19 ji buvo likviduota. Dalis tarybos narių, kartu ir Z. Žemaitis, pateko į Voronežo kalėjimą.

Švenčionyse 1918–1919 m.

1918 m. vasarą Z. Žemaitis grįžo į Lietuvą, tuoj pat ėmėsi su Švenčionių šviesuoliais steigti gimnaziją ir tapo pirmuoju jos direktoriumi. Mokykla pradėjo veikti 1919 m. sausio 9 d. Pasitraukus vokiečių kariuomenei, buvo sudarytas vietinės savivaldos komitetas, kuris ėmėsi palikto turto apsaugos bei vietinės valdžios struktūrų organizavimo. Komiteto veikla nepatiko plėšikautojams. Netrukus pasirodė bolševikų daliniai įvedė savo tvarką, o „buržuazinių“ komitetą suėmė ir išvežė į Švenčionėlių geležinkelio stotį. Suimtųjų tarpe buvo ir Z. Žemaitis. Pagal Vilnijos krašto veikėjo Vinco Žilėno pasakojimą, čekistų komandoje buvęs pareigūnas, pažinęs Žemaitį, paleido jį, liepdamas dingti iš Švenčionių krašto. Dalis suimtųjų buvo sušaudyti.

Kaune 1919–1939 m.

Z. Žemaitis kartu su T. Ivanausku, J. Vabalu–Gudaičiu, A. Janulaičiu ir L. Vailioniu ėmėsi Aukštųjų kursų steigimo. Juos rėmė tuometinis švietimo ministro pavaduotojas Pr. Mašiotas. Lietuva iš trijų pusių buvo priešų apsupta. Vyriausybė kursus menkai rėmė. Todėl steigėjai organizavo Aukštojo mokslo draugiją reikalingiausioms išlaidoms padengti. Kursai pradėjo veikti 1920 m. sausio 27 d. Po metų Z. Žemaitis vadovavimą kursams perdavė J. Vabalui–Gudaičiui. 1922.II.16 Aukštųjų kursų vietoje buvo įsteigtas Lietuvos universitetas.

Z. Žemaitis renkamas Fizikos–matematikos, o vėliau Matematikos–gamtos fakulteto dekanu. Dekanui teko organizuoti matematikos, fizikos, chemijos, geografijos bei kitų gamtos mokslų studijas. Steigiamas Botanikos sodas, vadovaujamas profesoriaus K. Regelio, Astronomijos observatorija, vadovaujama docento B. Kodačio, Zoologijos muziejus, vadovaujamas profesoriaus T. Ivanausko. Steigiamas Meteorologijos institutas, Aleksote statomi modernūs fizikos–chemijos instituto rūmai. Reguliariai leidžiami „Matematikos–gamtos fakulteto darbai“, kuriuose atsispindi šio fakulteto mokslinė kūryba. Organizuojami geologiniai darbai. Z. Žemaičiui pavedama nagrinėti tėviškės muziejaus problemą (idėja realizuojama po daugelio metų kaip Rumšiškių muziejus). Matematikos–gamtos fakultete sukuriami agronomijos studijų pagrindai. Šios vėliau išauga į Dotnuvos Žemės ūkio akademiją.

Z. Žemaitis didelį dėmesį skiria matematikos mokytojų rengimui. Skaito matematikos metodikos ir matematikos istorijos kursus, organizuoja studentų pedagoginę praktiką Kauno

gimnazijose. Z. Žemaitis vadovauja Lietuvos gimnazijų matematikos mokymo programų formavimui.

Z. Žemaičio mokslinė veikla neapsiriboja tik matematikos terminijos kūrimo klausimais. Jis tyrinėja matematikos istorijos problemas, parašo knygą „Matematikos istoriografija ir Moritz Cantor“, supažindina visuomenę su žymių matematikų gyvenimu bei jų mokslinė kūryba.

Z. Žemaičio veiklą universitete be kompromisų kritikuoja profesorius P. Šivickis žurnale „Naujoji Romuva“. Z. Žemaitis pagal to meto papročius taip pat smarkokai ginasi. Jį palaiko VDU bendrija bei Senatas.

Z. Žemaičio veiklos esmė Lietuvos (VDU) universitete yra europinio lygio studijų organizavimas. Jis sąlygojo mokymo bazės sukūrimas, stiprūs moksliniai kadrai ir jų ugdymas. Manoma, kad Z. Žemaičiui savo dekanavimo metais pavyko į Europos universitetų doktorantūras pasiųsti 15 fakulteto auklėtinių. Jis sugebėjo visiems jiems rasti finansavimo šaltinius. Grįžusiems iš užsienio daktarams teko ateityje sukurti Lietuvos aukštojo mokslo studijų bei mokslinių tyrimų sistemas.

Z. Žemaičiui teko vadovauti margiausiam, daugelio sričių specialistus rengiančiam Lietuvos universiteto fakultetui. Jam pavyko sutelkti fizikos, matematikos, chemijos bei gamtos mokslų branduolį. Šių sričių mokslininkai ateityje pasiekė pasaulinį pripažinimą.

Lenkams okupavus Vilnių ir Vilniaus kraštą, Z. Žemaitis visa esybe dalyvauja lietuvių tautos kovoje dėl Vilniaus. Jis Vilniaus vadavimo sąjungos, Vilniečių sąjungos, Vilniaus rėmimo komiteto veikėjas. Jis visomis išgalėmis organizuoja lėšas pavergtojo krašto tautiečiams remti. Spaudoje Z. Žemaitis be kompromisų teigia Vilniaus ir Vilnijos reikšmę Lietuvai, parašo knygą „Vilnius Lietuvai ir Lietuva Vilniui“. Z. Žemaitis – Vilniaus ir Lietuvos vienybės bei susitelkimo simbolis. Lietuvių šūkis „Mes be Vilniaus nenurimsim;“ buvo Z. Žemaičio veiklos alfa ir omega. Imkime tik vieną pavyzdį. Vilniaus kraštą ištinka nederlius, ir grėsia bado šmėkla. Z. Žemaičio komitetas sukaupia keliolika vagonų grūdų vilniečiams, bet lenkų okupacinė valdžia neleidžia jokių labdaros akcijų.

1927 m. Z. Žemaitis buvo išrinktas Lietuvos Aeroklubo (L.A.K.) pirmininku. Šitame poste išbuvo iki 1940 m. rusų okupacijos. L.A.K. pagrindinės veiklos gairės buvo civilinės aviacijos lakūnų ruošimas, sklandymo sportas, sportinė aviacija apskritai, avialinijų organizavimas, parašutinis sportas, aviamodelizmas mokyklose bei jaunimo organizacijose, visuomenės rengimas priešlėktuvinei gynybai, aviacinės literatūros lietuvių kalba leidimas, pagaliau, 1935 m. pradėtas leisti žurnalas „Lietuvos sparnai“. Nepaprastai daug pastangų idėta organizuojant aviacijos šventes, tarptautines aviatorių varžybas. Svarbus ir transatlantinių skridimų rėmimas, žuvusių Dariaus ir Girėno laidotuvės bei jų atminimo įamžinimas Kaune ir Soldyne.

Aeroklubo veiklą bei Z. Žemaičio išradingumą gerai apibūdina klubo biudžetas: 237 295 Lt 1934 m., 364 954 Lt 1936 m., 467 653 Lt 1938 m. ir 489 514 Lt 1939 m.

Z. Žemaitis labai artimai bendravo su žymiuoju mūsų lakūnu, aviakonstruktoriumi, nepaprastai aukštos kultūros asmenybe inž. gen. Antanu Gustaičiu. A. Gustaitis 1941 m. kovo mėn. ties S. Kalvarija buvo sulaikytas, išvežtas į Rusiją ir ten nužudytas.

Z. Žemaičiui ne kartą buvo pavesta spręsti politines problemas: 1920 m. jis dalyvauja komisijoje Vilniui iš bolševikinės Rusijos perimti, vėliau – nesėkmingose derybose su lenkais. Z. Žemaitis buvo karštas bendradarbiavimo su latviais, estais ir suomiais šalininkas.

Per dvidešimt nepriklausomybės metų Z. Žemaitis labai daug nuveikė.

Kas gi nulėmė Z. Žemaičio veiklos sėkmę? Manoma, kad Z. Žemaičio vienintelė partija buvo Lietuva ir jos interesai. Z. Žemaitis sugebėjo burti žmones, juos globoti bei ugdyti. Žymiausios nepriklausomybės laikmečio asmenybės buvo Z. Žemaičio bendraminčiai ir bendražygiai. Manome, kad Z. Žemaičio sumanymus rėmė tvėrečėnas Augustinas Voldemaras, žymiausia Lietuvos politinė asmenybė Antanas Smetona ir ištiso dešimtmečio vyriausybės ministras pirmininkas Juozas Tūbelis.

Net visiškai nesidomėjusiam Z. Žemaičiu pakanka pasklaidyti nepriklausomos Lietuvos žurnalus ir laikraščius, daugelį vienkartinių leidinių. Juose rasime Z. Žemaičio straipsnių, daugybę nuotraukų, kuriose jo figūra yra pirmose gretose. Žurnalų puslapius puošia mielos Z. Žemaičio karikatūros.

Vilniuje 1940–1969 m.

Z. Žemaitis su fakultetu 1940 m. keliasi į Vilnių. Jis skiriamas Vilniaus universiteto ūkio reikalų prorektoriumi.

Z. Žemaitis nepaliko Lietuvos ir jos universiteto. Jis skiriamas Darbininkų ir valstiečių kursų (pagreitintas vidurinės mokyklos kursas) vadovu. Vėliau šias pareigas perduoda dar studentui Jonui Kubiliui, o pats tampa Universiteto rektoriumi.

Rektoriauti prof. Z. Žemaičiui teko vos dvejus metus. Jis tapo Aukščiausiosios Tarybos deputatu, bet atsisakė stoti į VKP(b) partiją. Buvo pagrindinės matematikos rengusios Matematinės analizės katedros vedėjas. Jis – matematikos mokytojų ugdymo vadovas. Talentingai skaitė matematikos istorijos ir matematikos mokymo metodikos, variacinio skaičiavimo ir kitus kursus. Jis buvo Lietuvos mokyklų ir Universiteto bendradarbiavimo skatintojas, rengė pirmąją Vilniaus miesto matematikų olimpiadą 1951 m.

Reikšmingiausiais prof. Z. Žemaičio darbais laikome senojo Vilniaus universiteto matematikos istorijos studijas. Jis yra lietuvių matematikos istorinių tyrinėjimų pradininkas, padėjęs paruošti kandidatinę disertaciją Bogdanui Chmelevskiiui. Prof. Z. Žemaičiui pasisekė aptikti archyvuose Z. Revkovskio veiklos pėdsakus ir surasti jo kapą Rasų kapinėse. Už kelių žingsnių nuo Z. Revkovskio kapo amžinojo poilsio atgulė prof. Z. Žemaitis.

Kas būdinga prof. Z. Žemaičio veiklai paskutiniame gyvenimo etape? Jis dirbo svarbų Lietuvai mokslo istorijos darbą. Jis rūpinosi ne tik matematikos mokytojų profesiniu parengimu, bet ir bendrąja Lietuvos matematine kultūra. Jo siekiai bei entuziazmas neliko nepastebėti: jis laikomas Lietuvos matematikų patriarchu. Jurgio Kairio skrydžiuose taip pat galime išvelgti prof. Z. Žemaičio dvasią.

Praėjus dešimčiai metų po prof. Z. Žemaičio mirties, buvo išleista jam skirta knyga „Zigmas Žemaitis“. Tai paminklas Lietuvos patriotui okupacinėmis sąlygomis. Joje yra daug tarybinių pagražinimų, kurie neįstengė užmaskuoti profesoriaus doros ir išminties, pasišventimo savo kraštui. Knygos gale pateikta bibliografija tėra tik menkas Z. Žemaičio veiklos atspindys. Jeigu būtų bandyta pateikti platesnį veiklos vaizdą, tai ši vertinga knyga būtų neišvydusi dienos šviesos.

Z. Žemaičio veiklos išsamus apibūdinimas dar laukia savo eilės.

Im memoriam of prof. Zigmās Žemaitis (1884–1969)

H. Jasiūnas

In this paper we present a review of the social, political, scientific, and pedagogical activities of a prominent figure of the Lithuanian social scene.